

A magyar nyelv tagadószás eldöntendő kérdő mondatainak jelentéséhez

Gyuris Beáta

MTA Nyelvtudományi Intézet

Összefoglaló

A tanulmány a tagadószt tartalmazó magyar eldöntendő kérdő mondatok interpretációját vizsgálja. A kanonikus és nem kanonikus szerkezetű eldöntendő kérdő mondatok alapvető szintaktikai, szemantikai és pragmatikai tulajdonságainak áttekintése után amellet érvelünk, hogy a Ladd (1981) által az angolra javasolt megkülönböztetés az ún. „külső” és „belső” tagadás olvasatok között a magyarban is létezik, és jól kimutatható bizonyos morfoszintaktikai tesztek segítségével. Megmutatjuk, hogy az emelkedő-eső intonációjú kérdő mondatok mind a „külső”, mind a „belső” tagadás olvasattal rendelkeznek, de az *-e* partikulás kérdő mondatok csak az előbbivel. Felhívjuk a figyelmet a kétféle szerkezet közötti néhány további interpretációs kontrasztra is, és áttekintjük a jelenségek elméleti alapú magyarázatának lehetőségeit.

Kulcsszavak: eldöntendő kérdő mondat, külső tagadás, belső tagadás, elfogultság, *-e*

1. Bevezetés

A tanulmány célja a *nem* tagadószt tartalmazó főmondati eldöntendő kérdő mondatok vizsgálata a magyarban. Meg kívánjuk mutatni, hogy a fenti típusú mondatok ún. „belső” és „külső” tagadást kifejező olvasatai közötti megkülönböztetés, amelyre az angolban Ladd (1981) hívta fel a figyelmet, a magyarban is létezik, és morfoszintaktikai tesztekkel könnyen igazolható.

A tanulmány második pontjában áttekintjük a tagadószo nélküli eldöntendő kérdő mondatok szerkezetét és a legfontosabb szemantikai tulajdonságait. A harmadik pontban bemutatjuk, hogy milyen nyelvi eszközök képesek a beszélőnek az eldöntendő kérdésre adott válasszal kapcsolatos preferenciáit, ill. elfogultságát (*bias*) érzékeltetni, mit jelent a Ladd (1981) által bevezetett különbségtétel a tagadószt tartalmazó kérdő mondatok „külső”, ill. „belső” tagadás olvasatai között, és a különbséget milyen nyelvi tesztek mutatják a különböző nyelvekben. A negyedik pont a magyar főmondati kérdő mondatok két típusának, az emelkedő-eső intonációval kifejezetnek és az *-e* kérdő partikulát tartalmazónak a lehetséges olvasataival foglalkozik. Megvizsgáljuk, hogy melyik formai típus kompatibilis a „külső”, ill. „belső” tagadás olvasatokkal, és hogy az olvasatokat milyen morfoszintaktikai tesztek segítségével lehet azonosítani, valamint néhány lehetőséget mutatunk be az adataink elméleti alapú magyarázatára. Az ötödik pont összefoglalja a tanulmány eredményeit.

2. A kanonikus eldöntendő kérdő mondatok szerkezete a magyarban

A tagadószó nélküli („pozitív”) főmondati szerepű eldöntendő kérdő mondatok két alaptípusát különböztetjük meg a magyarban (I. É. Kiss 2002: 99; Kenesei-Vago-Fenyvesi 1998: 2). Az egyikben, amit (1a–b) illusztrál, a mondatfajta jelölője (az alapesetben) a ragozott igéhez kapcsolódó *-e* kérdő partikula, és a mondat végének dallama eső. A másik, amelyet (2a–b) illusztrál, szórendjét tekintve nem különbözik a neki megfelelő kijelentő mondattól, a mondatfajta jelölője egy emelkedő-eső dallam, amelynek csúcса (legalább három szótagos mondat esetén) a mondat utolsó előtti szótagjára esik:¹

- (1) a. Elutazott-e János?
b. János elutazott-e?
- (2) a. Elutazott János?
b. János elutazott?

Annak ellenére, hogy (1a–b) és (2a–b) egyaránt grammatikusak, megjelenésük egy konkrét diskurzusban a kontextus jellemzőitől és bizonyos dialektális különbségektől is függ. Ezekre a különbségekre ebben a munkában csak vázlatosan térünk ki. Részletes ismertetésüket, elméleti háttérrel, Gyuris (megj. alatt) tárgyalja. A dolgozatban a főmondati *-e* partikulás változatok elfogadhatóságának megítélésekor olyan dialektusokra támaszkodunk, amelyek a partikulás kérdő mondatokat nemcsak speciális, hivatalos környezetben, hanem informális stílusban is alkalmasnak tartják információkérő kérdések megfogalmazására. (Előzetes vizsgálataink szerint inkább a kelet-magyarországi és erdélyi dialektusok rendelkeznek ilyen tulajdonságokkal.) Mint ismeretes, a főmondatokkal ellentétben alárendelő tagmondatban a fentiek közül egyedül az *-e* partikulás változat elfogadható.

Az alábbi példák (1)–(2)-nek olyan változatait illusztrálják, amelyek tartalmazzák a *nem* tagadószt is, és amelyek szintén nem cserélhetők fel egymással minden kontextusban:

- (3) a. Nem utazott-e el János?
b. János nem utazott-e el?
- (4) a. Nem utazott el János?
b. János nem utazott el?

Hasonlóan (2a–b)-hez, (4a–b) szórendje is megegyezik a neki megfelelő kanonikus (tagadott) kijelentő mondat szórendjével.

A szakirodalomban jelenleg leginkább elfogadott elképzelés szerint a kérdő mondatok egy pozícióhalmazt denotálnak, amelynek elemei a kérdésre adható kongruens (teljes mondatos) válaszok jelentéstartalmának felelnek meg (Groenendijk–Stokhof 1984; Hamblin 1973). Ennek alapján egy magyar eldöntendő kérdő mondat *-e* partikulás, *-e* partikula nélküli, csak a *nem* tagadósztól illetve a tagadósztól és

¹ Az *-e* nélküli eldöntendő kérdő mondatok intonációjáról részletesebben I. Kornai-Kálmán (1988: 183–193)-t, Ladd (1996)-ot és Varga (1994: 468–549)-et.

az *-e* partikulát is tartalmazó változataira adható kongruens válaszok mindegyike két propozíció közül kerülhet ki, amelyek egymás tagadásai. Ez azt jelenti, hogy az (1)–(4) alatti formai változatokhoz, sőt még az (5) alatti választó kérdés különböző változataihoz is ugyanaz a szemantikai érték tartozik, amelyet (6) alatt mutatunk be:

- (5) Elutazott János vagy nem (utazott el János)?
- (6) $[[\text{Elutazott János?}]] = [[\text{Elutazott-e János?}]] = [[\text{Nem utazott el János?}]] =$
 $[[\text{Nem utazott-e el János?}]] = [[\text{Elutazott János vagy nem (utazott el}$
 $\text{János?}]] = \{\lambda w \text{ elutazott}(j)(w), \lambda w \neg\text{elutazott}(j)(w)\}$

Az alábbiakban csak néhány példa segítségével illusztráljuk azt a fenti állításunkat, hogy az (1)–(4) alatti mondatok, szemantikai értékük azonossága ellenére, nem cserélhetők fel egymással. (Részletesebben l. Gyuris (megj. alatt)-ot.) Itt és a továbbiakban, '#' azt jelzi, hogy egy egyébként grammatikus mondat inkompatibilis az adott diskurzussal.

- (7) [A keresi a szemüvegét, B ezt mondja neki:]
 a. #Otthagytad(-e) a konyhában?
 b. Nem hagytad(-e) ott a konyhában?
- (8) [A nagy csomaggal érkezik az ajtóhoz, és ezt mondja barátjának, B-nek:]
 a. Kinyitod az ajtót?
 b. #Kinyitod-e az ajtót?²
- (9) [A vizes esernyővel belép az ablaktalan irodába, ahol B tartózkodik, és aki erre ezt kérdezi:]
 a. Nem süt a nap?
 b. #Nem süt-e a nap?

A szemantikai értékek azonossága és a felcserélhetőség korlátozottsága közötti látszólagos ellentmondás úgy oldható fel, ha azt mondjuk, hogy a kérdő mondatok használatát egy adott kontextusban nemcsak a szemantikai jelentés, hanem bizonyos egyéb tényezők is befolyásolják. Egy ilyen tényező az, hogy a kérdezőnek van-e *preferenciája*, vagy *elfogult-e*, azzal kapcsolatban, hogy a szemantikai értéknek megfelelő propozícióhalmaz melyik eleme fejezi ki a kérdésre adott választ egy bizonyos szituációban. Gyuris (megj. alatt) amellet érvel, hogy a magyar mondatokban az *-e* partikula és a *nem* tagadószó megjelenése ezen preferenciákhoz köthető. A preferenciák eredetével a tanulmány további részében részletesen foglalkozunk, elsősorban a tagadó alakú magyar kérdő mondatok egy sajátos, formai kontrasztokban is kifejeződő jelentéskülönbségére összpontosítva, amelyet a következő pontban ismertetünk részletesen.

² A kompatibilitásra vonatkozó ítéletek itt azon a feltételezésen alapulnak, hogy az A beszélő szándéka egy kérdés kifejezése volt indirekt formában. Amennyiben a célja a pusztán információkérés, akkor (8a–b) egyaránt elfogadható.

3. Az eldöntendő kérdő mondatok külső, ill. belső tagadást tartalmazó olvasatai

3.1. A jelentéskülönbség lényege

Érdekes kontrasztra figyelhetünk fel, amennyiben a fenti grammatikus (3)–(4) kérdő mondatokat megpróbáljuk kiegészíteni az *is* additív partikulával illetve a *sem* partikulával. Az összehasonlítás kedvéért tekintsük először a fenti partikulákat tartalmazó kijelentő mondatokat. A szakirodalomból jól ismert (l. pl. É. Kiss 2002-t), hogy a (10)–(11) alatti szórendi változatok közül melyek grammatikusak a tagadószó nélküli, ill. a tagadószót tartalmazó kijelentő mondatokban:

- (10) a. Elutazott János is.
b. János is elutazott.
- (11) a. Nem utazott el János sem.
b. Nem utazott el János is.
c. János sem (*nem) *elutazott/utazott el.
d. *János is nem utazott el.

(10) azt mutatja, hogy tagadószót nem tartalmazó kijelentő mondatokban az *is*-t tartalmazó alanyi kifejezés ige előtti és ige mögötti pozícióban is grammatikus. (11) alapján a *sem* partikulát, amelyet É. Kiss (2009) negatív polaritású elemnek, illetve minimalizáló kifejezésnek (*minimizer*) tart, ige mögötti helyzete esetén meg kell előznie egy preverbális *nem* tagadószónak, ige előtti helyzete esetén viszont a partikulának a *nem* tagadószóval kell fuzionálnia.³ Míg az *is* partikula megjelenhet egy ige mögötti főnévi kifejezés részeként, amint (11b) mutatja, tagadott ige előtti helyzetben, (11d) alapján, nem grammatikus. A tagadott mondatok közül (11a) és (11c) tekinthető kanonikusnak, amelyek interpretációja teljesen megegyezik. (11b) ugyanakkor egy speciális konstrukció, használati köre (11a)-hoz és (11c)-hez képest korlátozott: csak abból a célból használható, hogy egy korábban elhangzott, pl. az alábbi mondatdal kifejezett megnyilatkozást visszautasítson:⁴

- (12) Elutazott János is.

³ A tanulmány egyik lektora felhívja a figyelmet, hogy az ige előtti helyzetben a *sem* és a *nem* nem kell, hogy fuzionáljon az alábbi típusú kijelentő, ill. kérdő mondatokban, amelyek közös tulajdonsága, hogy felsorolást tartalmaznak: *Ez a gyerek se(m) nem olvas, se(m) nem ír./?*, ill. *Amália sem északra, sem délre nem utazhatott el./?*

⁴ A fenti típusú beszédaktusokra az angol nyelvű szakirodalom a *denial* 'visszautasítás' terminust használja. Van der Sandt (1991) szerint a fenti típusú beszédaktusok célja, hogy a *Common Ground*-ból bizonyos, korábban oda bevezetett információt eltávolítsanak. Horn (1989: 363) hasonlóan definiálja a *metanyelvi tagadás* (*metalinguistic negation*) műveletét, amelyet olyan eszköznek tekint, amely „egy előző megnyilatkozással szembeni tiltakozást fejez ki, amelynek bármilyen oka lehet, köztük a megnyilatkozás potenciálisan bevezetett konvencionális vagy társalgási implikatívái, morfológiája, stílusa és regisztere, vagy fonetikai realizációja.” („...a device for objecting to a previous utterance on any grounds whatever, including the conventional or conversational implicata it potentially induces, its morphology, its style and register, or its phonetic realization.”)

Tekintsük most a (11) alatti mondatokkal azonos szórendű (azaz *-e* nélküli) kérdő mondatokat:

- (13) a. Nem utazott el János sem?
 b. Nem utazott el János is?
 c. János sem utazott el?

(13) szerint tehát van olyan *-e* nélküli tagadott kérdő mondat, amely kompatibilis az *is* partikula jelenlétével, és olyan is, amely a *sem* partikula jelenlétét engedi meg. Például, amint (13a–b) illusztrálja, mindkét partikula beilleszthető a (4a) mondatba annak alanyi főnévi kifejezése után. Megjegyzendő, hogy a (11) alatti agrammatikus kijelentő mondati változatoknak nincs grammatikus kérdő mondati megfelelője sem. Az *-e* partikulát tartalmazó kérdő mondatok, mint például (3a), ugyanakkor csak az *is*-sel kompatibilisek, amint (14) mutatja:⁵

- (14) a. Nem utazott-e el János is?
 b. *Nem utazott-e el János sem?
 c. *János sem utazott-e el?

Ladd (1981) hívta fel elsőként a figyelmet a következő kontrasztra. Míg az angol kijelentő mondatok közül csak a tagadószt nem tartalmazó kompatibilis a *too* 'is' additív partikulával, csak a tagadószt tartalmazó kompatibilis az *either* 'sem' negatív polaritású elemmel, amint (15a–b) mutatja, és a tagadószt nem tartalmazó kérdő mondatok csak a *too* 'is' partikulával kompatibilisek, amint (16a–b) mutatja, addig a tagadószt tartalmazó kérdő mondatokba beillesztve mindkét partikula lehet grammatikus, (17a–b) alapján:

- (15) a. Jane's coming too.⁶
 Jane.KOP jön.PART is
 'Jane is jön.'
 b. Jane's not coming either.
 Jane.KOP nem jön.PART sem
 'Jane sem jön.' (Ladd 1981: 166 (7a–b))
- (16) a. Is Jane coming too?
 KOP Jane jön.PART is
 'Jane is jön?'
 b. *Is Jane coming either?
 KOP Jane jön.PART sem (Ladd 1981: 166 (8a–b))
- (17) a. Isn't Jane coming too?
 KOP.nem Jane jön.PART is
 'Nem jön Jane is?'

⁵ A további lehetséges szórendi változatok bemutatásától, amelyek azonban mind agrammatikus kérdő mondatokat eredményeznének, itt eltekintünk.

⁶ Az idegen nyelvű példák fordítása során használt rövidítések: KOP = kopula, létige, PART = participium, PREP = elöljárószó, EXPL = expletívum, SI = segédige.

b. Isn't Jane coming either?

KOP.nem Jane jön.PART sem

'Nem jön Jane sem?'

(Ladd 1981: 166 (9a–b))

Ladd (1981: 166) szerint (17a) csak olyan kontextusban elfogadható, amelyben ismert, hogy Jane-en kívül jön valaki más,⁷ és a beszélő célja a kérdés feltevésével az, hogy megerősítést kapjon azzal a feltételezésével kapcsolatban, hogy Jane is jön. (17b) viszont csak egy olyan kontextussal kompatibilis, amelyben ismeretes, hogy Jane-en kívül valaki más nem jön,⁸ a beszélő előzőleg azt hitte, hogy Jane jönni fog, a kontextusból azt a következtetést vonta le, hogy ő sem jön, és ennek a következtetésnek a helyességére kíván rákérdezni. Más szóval, (17a) úgy tekintendő, mint amely a 'Jön Jane is' pozitív állítás igazságára kérdez rá, (17b) pedig úgy, mint amely a 'Nem jön Jane sem' negatív állítás igazságára. A fenti jelentésmegkülönböztetést Ladd a *külső vs. belső tagadás* (*outside vs. inside negation*) szakkifejezésekkel jellemzi: az előbbi esetben a tagadás „kívül” van a kérdezett propozíción, azaz a *not* 'nem' nem propozíció-tagadást jelöl, az utóbbi esetben pedig „belül”. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a Ladd által bevezetett megkülönböztetés a külső vs. belső tagadás között egyrészt specifikusan az eldöntendő kérdő mondatokra vonatkozik, másrészt pedig szemantikai-pragmatikai alapú, tehát nem a tagadószó szintaktikai pozíciójára utal, hanem a tagadószó interpretációjára. Így nem keverendő össze sem az angolban a tagadószó szintaktikai helyére utaló „magas”, illetve „alacsony” tagadás (*high vs. low negation*) fogalmaival, sem pedig a propozicionális (*propositional, internal*) vs. nem-propozicionális (*non-propositional, external*) tagadás fogalmával. Amint (17a–b) illusztrálja, egy „magas” pozíciójú (azaz a C⁰-ban elhelyezkedő) tagadószót tartalmazó mondat lehet kompatibilis mind a *too*, mind az *either* partikulákkal, ami annak a jele, hogy lehet külső és belső tagadás olvasata is.⁹

A külső vs. belső tagadás közötti megkülönböztetés jogosságát támasztja alá az a tény is, hogy azon lexikális negatív polaritású elemek esetén, amelyeknek nincs pozitív megfelelőjük, az őket tartalmazó mondatoknak csak egy, belső tagadást kifejező olvasata lehet, amint az alábbi példa mutatja:

(18) Aren't you going to lift a finger to help?

KOP.nem te megy.PART PREP emel egy ujj PREP segít

'Nem fogod megmozdítani a kisujjadat sem, hogy segítsél?'

(Ladd 1981: 166 (10))

Ladd szerint (18)-at mondhatja egy olyan beszélő, aki most szembesült azzal, hogy a hallgató nem szándékozik segíteni, a többi jelenlévővel szemben, pl. a hűtőszekrény megmozdításában, de nem használható akkor, amikor a beszélő megerősítést kér azzal a véleményével kapcsolatban, hogy a hallgatónak szándékában áll segíteni. Az, hogy a fenti mondatnak csak a belső, propozíció-tagadást tartalmazó olvasata

⁷ Ez a *too* 'is' által bevezetett előfeltevés.

⁸ Ez az *either* 'sem' által bevezetett előfeltevés.

⁹ Az alábbi angol példa egy „alacsony” pozíciójú tagadószót tartalmaz, amely NegP-ben (vagy I⁰-ban) helyezkedik el:

(i) Is Jane not coming?

'Jane nem jön?'

lehetséges, összhangban van azzal a ténnyel, hogy a fenti *lift a finger* 'felemeli a kisujját' negatív polaritású elemnek propozíció-tagadás hatókörében kell előfordulnia.

Analóg kontrasztot figyelhetünk meg a (13)–(14) alatti magyar mondatok értelmezésében is. (13b) és (14a) csak egy olyan kontextusban elfogadható, amelyben a beszélő előzőleg azt gondolta, hogy János elutazott/elutazik, és most ellenőrizni akarja az elképzelése helyességét. (13a,c) viszont csak egy olyanban elfogadható, amelyben a beszélő azt gondolta, hogy János elutazott, de most a kontextusban bizonyítva látja ennek ellenkezőjét, amit a kérdéssel ellenőrizni akar.

Ladd (1981)-nek, valamint az ő javaslatát továbbfejlesztő Büring–Gunlogson (2000)-nek a különböző alakú eldöntendő kérdő mondatok és a kontextus kompatibilitására vonatkozó elképzeléseit felhasználva Sudo (2013) azt a javaslatot teszi, hogy az eldöntendő kérdő mondatok kétféle eredetű, egymástól bizonyos mértékig független preferenciát tudnak kifejezni. Ezek egyike arra vonatkozik, hogy a kontextusbeli evidenciák mely válaszokat támasztják alá (kontextusbeli evidencián alapuló elfogultság, *contextual bias*), a másik pedig arra, hogy a beszélő előzetes ismeretei, elvárásai melyik választ támasztják alá (episztemikus elfogultság, *epistemic bias*).

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk a fenti szerzők megfelelő megállapításait az angol tagadást nem tartalmazó (pozitív), valamint a külső, ill. belső tagadást tartalmazó (negatív) eldöntendő kérdő mondatok elfogadhatóságára vonatkozó preferenciákkal kapcsolatban. Büring–Gunlogson (2000) szerint a pozitív és a kétféle olvasatú negatív kérdő mondatok elfogadhatósága egy adott kontextusban függ attól, hogy a kontextusba a párbeszédet közvetlenül megelőzően bekerült-e valamilyen olyan bizonyíték, amelyből önmagában, egyéb paraméterektől függetlenül tekintve az eldöntendő kérdésre adott válaszok valamelyikének igazsága következik. Ezek szerint egy tagadást nem tartalmazó, *?p* szerkezetű eldöntendő kérdő mondat, mint pl. (16a), akkor kompatibilis egy kontextussal, ha az utóbbiba újonnan bekerült evidenciákból önmagukból nem következik a $\neg p$ -nek megfelelő (azaz a tagadást tartalmazó) válasz igazsága (jelen esetben azt, hogy Jane nem jön). Egy külső tagadást (továbbiakban: KT) tartalmazó kérdő mondat, mint pl. (17a), ezzel szemben olyan kontextussal kompatibilis, amelyből önmagából nem következik a *p*-nek megfelelő válasznak (vagyis annak, hogy Jane jön) az igazsága, egy belső tagadást (továbbiakban: BT) tartalmazó mondat, mint pl. (17b) pedig olyannal, amelyből csak a $\neg p$ -nek megfelelő válasznak (vagyis annak, hogy Jane nem jön) az igazsága következik. A továbbiakban arra a jelenségre, hogy egy kontextusból következik egy eldöntendő kérdésre adott egy bizonyos válasz, úgy is fogunk hivatkozni, hogy a kontextus az adott választ *támasztja alá*.

Sudo (2013) emellett – a korábbi szakirodalomra is támaszkodva – azt állítja, hogy a negatív kérdő mondatok használata az angolban (a KT/BT olvasattól függetlenül) azt is kifejezi, hogy a beszélő előzetes várakozásai (amelyek az ő ismeretein, a vágyain vagy a normákon alapulnak) a pozitív választ támasztják alá. Ez azt jelenti, hogy például (17a–b) használata csak olyan kontextussal kompatibilis, amelyben a beszélő korábban úgy tudta, azt szeretne volna, vagy azt tartotta valaki elvárásainak megfelelőnek, ha Jane eljön. A tagadást nem tartalmazó kérdő mondatok, mint például (16a), ilyen fajta korlátozást nem vezetnek be.

Az alábbi táblázat az angol eldöntendő kérdő mondatok fent ismertetett tulajdonságait összegzi a kontextusbeli evidenciák fajtáival, valamint a beszélő előzetes várakozásaival való kompatibilitásra vonatkozóan:

- (19) Az angol eldöntendő kérdő mondatok és a kontextusbeli evidenciák, valamint a beszélő várákozásai közötti kompatibilitások (Sudo 2013 nyomán)

	kontextusbeli evidencia			beszélő előzetes várákozása		
	p-t támasztja alá	nincs	~p-t támasztja alá	p-t támasztja alá	nincs	~p-t támasztja alá
pozitív kérdő mondat (16a)	✓	✓	✗	✓	✓	✓
negatív kérdő mondat – KT (17a)	✗	✓	✓	✓	✗	✗
negatív kérdő mondat – BT (17b)	✗	✗	✓	✓	✗	✗

Sudo (2013) nemcsak az angol eldöntendő kérdő mondatok pozitív és negatív alakú változataira, hanem három különböző japán szerkezet változataira is vizsgálja a fenti típusú preferenciák alakulását, rámutatva arra, hogy a különböző nyelvekben, illetve akár egyazon nyelven belül is eltérhetnek a pozitív, ill. BT és KT olvasatú negatív kérdő szerkezetek által a kontextusbeli evidencia típusára és a beszélő előzetes várákozására vonatkozó preferenciák. Ezen eredmények részletes ismertetésére itt helyhiány miatt nem tudunk kitérni. A magyar eldöntendő kérdő szerkezetekre vonatkozó preferenciákra a 4.1. pontban térünk vissza.

A külső, ill. belső tagadás olvasatok értelmezésével kapcsolatos alapfeltevések ismertetése után a következő pontban azokat a morfoszintaktikai tesztek tekintjük át, amelyek a tagadott kérdő mondatok kétféle olvasatának elkülönítésében lehetnek segítségünkre.

3.2. Morfoszintaktikai tesztek az irodalomban

Büiring és Gunlogson tanulmánya (Büiring–Gunlogson 2000) több olyan morfoszintaktikai tesztet mutat be az angolra és a németre, amelyek alkalmasak az eldöntendő kérdő mondatok KT és BT olvasatainak elkülönítésére, a Ladd (1981) által javasolt *too/either* teszten kívül. Az angol nyelvvel kapcsolatban egyrészt rámutatnak a *no* 'semennyi', ill. *some* 'valamilyen' determinánsok jelentésmegkülönböztető szerepére. Amint (20a–b) illusztrálja, tagadott kijelentő mondatokban csak az előbbi fordulhat elő:

- (20) a. There is no vegetarian restaurant around here.
EXPL KOP semennyi vegetáriánus étterem körül itt
'Nincs a közelben semmilyen vegetáriánus étterem.'
- b. *There isn't some vegetarian restaurant around here.
EXPL KOP.nem valamilyen vegetáriánus étterem körül itt
(Büiring–Gunlogson 2000: 5 (10a))

Kérdő mondatban ugyanakkor mindkét determináns lehetséges:

- (21) a. Is there no vegetarian restaurant around here?
 KOP EXPL semennyi vegetáriánus étterem körül itt
 'Nincs a közelben semmilyen vegetáriánus étterem?'
- b. Isn't there some vegetarian restaurant around here?
 KOP.nem EXP valamilyen vegetáriánus étterem körül itt
 'Nincs a közelben valamilyen vegetáriánus étterem?'
- (Büiring–Gunlogson 2000: 5 (11a–b))

Büiring–Gunlogson (2000) megfigyelése szerint a (21a) és (21b) közötti interpretációs különbség pontosan megfelel annak, ahogyan Ladd leírta a BT és KT olvasatok közötti jelentéskülönbséget. Azt a tényt, hogy a kétféle determináns és a *too/either* kontraszt ugyanazt a megkülönböztetést jelöli, azzal is alátámasztják a szerzők, hogy a kétféle dimenzióból csak azon elemek kombinálhatók egymással egyazon mondaton belül, amelyek ugyanazzal az olvasattal kompatibilisek:

- (22) a. Is there no vegetarian restaurant either / *too?
 KOP EXPL semennyi vegetáriánus étterem sem is
 'Nincs semmilyen vegetáriánus étterem sem/*is?'
- b. Isn't there some vegetarian restaurant *either / too?
 KOP.nem EXPL valamilyen vegetáriánus étterem sem is
 'Nincs valamilyen vegetáriánus étterem *sem/is?'
- (Büiring–Gunlogson 2000: 5 (14a–b))

A szerzők a német nyelvre is szolgáltatnak olyan teszteket, amelyekkel a két olvasat elkülöníthető egymástól. Az egyik ezek közül a mondattagadást jelölő *nicht* 'nem' és az *ein* 'egy' határozatlan determináns összeolvadása. Szemben a kijelentő mondatokkal, ahol az összeolvadás egy *kein* determinánssá szükségszerű, amint (23) mutatja, a kérdő mondatok esetében, mint amilyen a (24a–b), a *kein* determináns mellett az össze nem olvadt *nicht ein* változatot is megtaláljuk, és a két szerkezet közötti jelentéskülönbség analóg ahhoz, amit az angol esetében a belső és a külső tagadás esetében megfigyeltünk:

- (23) Es gibt kein / *nicht ein vegetarisches Restaurant in dieser Ecke.
 EXPL van semennyi / nemegy vegetáriánus étterem PREP ez sarok
 'Itt nincs semmilyen/*valamilyen vegetáriánus étterem.'
- (Büiring–Gunlogson 2000: 4 (9a–b))
- (24) a. Gibt es nicht ein vegetarisches Restaurant in dieser Ecke?
 van EXPL nem egy vegetáriánus étterem PREP ez sarok
 'Nincs itt egy vegetáriánus étterem?'
- b. Gibt es kein vegetarisches Restaurant in dieser Ecke?
 van EXPL semennyi vegetáriánus étterem PREP ez sarok
 'Nincs itt semmilyen vegetáriánus étterem?'
- (Büiring–Gunlogson 2000: 4 (7a–b))

Romero–Han (2004) az alábbi példa segítségével mutatja be, hogy az angol *already* 'már' megjelenése egy negatív kérdő mondatban szintén a KT olvasatot kényszeríti ki:¹⁰

(25) [Egy folyóirat szerkesztőinek beszélgetése 1900-ból:]

A: Szeretném ezt a tanulmányt egy tapasztaltabb lektornak kiküldeni, de olyat választanék inkább, aki már ismeri a szabályainkat.

S: Hasn't Frege already reviewed for us? He'd be a good one.
 SI.nem Frege már lektorált PREP nekünk ő.SI KOP egy jó egy
 'Frege nem lektorált már nekünk? Ő jó lenne.'

(Romero–Han 2004: 619 (27))

A tesztek sorát Repp (2006) egészíti ki a németre vonatkozóan a *nicht* tagadószó és az *auch* 'is' additív partikula relatív pozíciójának vizsgálatával. Amennyiben az additív partikula megelőzi a (kanonikus esetben a mondat végén található) tagadószót, akkor belső tagadással van dolgunk, mint a (26b) esetében, amikor viszont követi, mint (26a) esetében (ami azt jelzi, hogy a tagadószó aktuális pozíciója különbözik a kanonikus pozíciójától), akkor pedig külső tagadással:

(26) a. Kommt Jane nicht auch?

jön Jane nem is

'Nem jön Jane is?'

b. Kommt Jane auch nicht?

jön Jane is nem

'Nem jön Jane sem?'

(Repp 2006: 409 10. láb. (i))

A fenti áttekintés után megnézzük, hogy a KT/BT olvasatok azonosítására milyen morfoszintaktikai tesztek állnak rendelkezésre a magyarban.

4. A külső/belső tagadás a magyar tagadószt tartalmazó kérdő mondatokban

4.1. A formai típusok és a KT/BT olvasatok elérhetősége

Amennyiben Ladd (1981)-nek az angolra vonatkozó javaslata nyomán elfogadjuk, hogy az eldöntendő kérdő mondatok KT és BT olvasatainak megkülönböztetésére alkalmas az *is* additív partikulával és a *sem* tagadószóval való kompatibilitás ellenőrzése, akkor megállapíthatjuk, hogy a magyarban a kérdő partikula nélküli, tagadást tartalmazó főmondati eldöntendő kérdő mondatoknak egyaránt van külső és belső tagadásként értelmezett változata, az *-e* partikulát tartalmazó mondatoknak viszont csak az előbbi, amint az alább megismételt (13)–(14) mondatok mutatják:

(27) a. Nem utazott el János sem?

b. Nem utazott el János is?

c. János sem utazott el?

¹⁰ A példa kevésbé lényeges részeinek csak a magyar fordítását közöljük.

- (28) a. Nem utazott-e el János is?
 b. *Nem utazott-e el János sem?
 c. *János sem utazott-e el?

A 3.1. pontban azt állapítottuk meg, hogy a kérdő partikula nélküli és a BT olvasatot egyértelművé tevő *sem* partikulát tartalmazó kérdő mondatok szórendje megfelel a kanonikus tagadott kijelentő mondatok szórendjének (l. (27a,c)), a KT olvasatot egyértelműsítő *is* partikulát tartalmazó -e nélküli kérdő mondatok szórendje pedig egy speciális kontextusban használatos (visszautasítást kifejező) kijelentő mondat szórendjével egyezik meg (l. (27b)). Ez egy fontos párhuzam a propozíció-tagadást kifejező tagadószó kijelentő, ill. kérdő mondati megjelenése és a nem propozíció-tagadást kifejező használatok között.¹¹

Amennyiben az eldöntendő kérdő mondatok KT olvasatában található tagadószó nem propozíció-tagadást fejez ki, akkor a 3.1. pontban ismertetett angol nyelvi adatok alapján adódik az a magyarázat, hogy a szerepe az, hogy jelezze, a beszélő előzetes várakozásai a kérdésre adható pozitív választ támasztják alá. Gyuris (megj. alatt), hasonlóan Sudo (2013)-nak az angolra vonatkozó javaslatához, amellet érvel, hogy ez az interpretáció kiterjesztendő az összes magyar tagadott eldöntendő kérdő mondatban (tehát a BT olvasattal rendelkezőkben is) megjelenő tagadószóra. A BT olvasattal rendelkező eldöntendő kérdő mondatokban a tagadószó emellett propozíció-tagadást is kifejez. A fenti tanulmány szerint az -e megjelenésének a kontextusbeli evidenciához van köze: a partikula azt az előfeltevést vezeti be, hogy a kontextusban nincsenek olyan evidenciák, amelyekből, önmagukban tekintve, a pozitív vagy a negatív válasz következik. A tanulmánynak a kétféle főmondati szerkezet változatainak használatára vonatkozó megállapításait a (19) táblázat alábbi, a magyar nyelvre vonatkozó megfelelője foglalja össze:

- (29) A magyar eldöntendő kérdő mondatok és a kontextusbeli evidenciák, valamint a beszélő várakozásai közötti kompatibilitások (Gyuris megj. alatt nyomán)

	kontextusbeli evidencia			beszélő előzetes várakozása		
	p-t támasztja alá	nincs	¬p-t támasztja alá	p-t támasztja alá	nincs	¬p-t támasztja alá
-e nélküli pozitív kérdő mondat (2)	% ¹²	✓	✗	✓	✓	✓
-e nélküli negatív kérdő mondat – KT (9a)	✗	✓	✓	✓	✗	✗
-e nélküli negatív kérdő mondat – BT (9b)	✗	✗	✓	✓	✗	✗
-e-s pozitív kérdő mondat (1)	✗	✓	✗	✓	✓	✓
-e-s negatív kérdő mondat – KT (10a)	✗	✓	✗	✓	✗	✗

¹¹ Repp (2006: 397–423) a németre vonatkoztatva szintén kiemeli a kijelentő mondatokban a visszautasítást és a kérdő mondatokban a KT olvasatot kifejező tagadószó szerkezeti helye közötti párhuzamot.

¹² A beszélők egy része a jelzett kontextusban elfogadja a kérdéses alakot, mások viszont nem. Itt helyhiány miatt nem áll módunkban a lehetséges magyarázatokat ismertetni, a részletesebb tárgyalásért l. Gyuris (megj. alatt)-t.

A következő pontban áttekintünk néhány olyan új morfoszintaktikai tesztet, amelyek segítségével a KT és BT olvasatok megkülönböztethetők egymástól.

4.2. Tesztek a KT és BT olvasatok elkülönítésére

4.2.1. Inverzió hiánya

A fentiekben olyan tagadott kérdő mondatokon mutattuk be a KT és BT interpretációk közötti különbséget, amelyekben az igekötő az ige mögött helyezkedett el, csakúgy, mint a kanonikus tagadott kijelentő mondatokban. Tekintsük most az alábbi szituációt:

(30) [Kontextus: hamarosan kezdődik az értekezlet, amit *A* tart a kollégáknak, *B* az egyik résztvevő.]

A: Mari elutazik, ezért nem jön, mindenki másra számítok, bár Jánost még nem láttam.

- B: i) Nem utazik el ő is?
 ii) Nem elutazik ő is?
 iii) Nem utazik-e el ő is?
 iv) Nem elutazik-e ő is?
 v) Nem-e elutazik ő is?

A fenti kontextusban azt a célt, hogy a *B* beszélő rákérdezzen a 'János is elutazik' állítás igazságára, amit ő a beszélgetés előtt igaznak tartott, és ezáltal felhívja a beszélgetőtárs figyelmét arra a lehetőségre, hogy az állítás igaz, nemcsak a (30Bi) alatti, igekötő-ige inverziót tartalmazó mondattal lehet kifejezni, hanem a (30Bii) alatti, inverzió nélküli mondattal is. Sőt, alkalmas erre a (30Biii) alatti, inverziót és -e-t tartalmazó mondat, valamint ennek inverzió nélküli, (30Biv) alatti változata is. Bizonyos beszélők (köztük a cikk szerzője), még az (30Bv) alatti változatot is elfogadhatónak találják az adott kontextusban, ahol az -e partikula a tagadószóhoz kliticizálódik.¹³ Az utóbbi mondat elfogadhatóságának megítélését természetesen erősen befolyásolja a *nem-e* szerkezettel kapcsolatos nyelvművelői tiltás, így ezzel kapcsolatban nehéz megbízható adatokat gyűjteni.

Azt a kommunikációs célt, hogy a beszélő egy tagadószós kérdéssel annak a feltételezésének ad hangot, hogy az arra adható pozitív válasz igaz, az *is* jelenlétével együtt az előző pontban a KT-olvasat jellemzőjének tekintettük. (30) tehát azt mutatja, hogy az igekötő-ige inverzió hiánya a KT interpretációt megengedi.

Vessük össze a fenti adatokat az alábbiakkal:

¹³ Azzal kapcsolatban megbízható információkat nyerni, hogy mi a (30)-ban bemutatott szerkezetek interpretációja, és pontosan milyen kontextusokban használhatók, csak olyan kísérletek segítségével lehet, amelyek a kontextus egyes tulajdonságainak aprólékos manipulációjára épülnek. Bár ilyen kísérletek tervezése és kivitelezése folyamatban van, a jelen tanulmányban szereplő megállapítások elsősorban a szerző intuícióit tükrözik.

(31) [Kontextus: *A*, a tanszékvezető beszélget *B*-vel, a tanszék egyik dolgozójával.]

- A: Nem fog minket senki képviselni a bécsi konferencián, Péter ugyanis nem tud elutazni.
 B: i) Nem utazik el János sem?
 ii) *Nem utazik-e el János sem?
 iii) *Nem elutazik János sem?
 iv) *Nem elutazik-e János sem?
 v) *Nem-e elutazik János sem?

A fenti párbeszédben *B* célja az, hogy rákérdezzen annak az állításnak az igazságára, hogy 'Nem utazik el János sem'. Mivel a tagadó (negatív polaritású) válasznak megfelelő propozícióra való rákérdezést a *sem* megjelenésével együtt fent a BT olvasat jellemzőiként azonosítottuk, és megállapítottuk, hogy az *-e-s* tagadott kérdő mondatoknak nincs belső tagadás olvasatuk, (30Bii) és (30Biv–v) rosszul formáltsága már az eddigiekből következik. (30Biii) rosszul formáltsága többek között azzal lehet összefüggésben, hogy a szórendje nem lehet azonos egyetlen kijelentő mondat szórendjével sem. Ez még egyszer azt mutatja, hogy a BT olvasat inkompatibilis az inverzió hiányával.

Az a tény, hogy a KT olvasatok kompatibilisek a nem invertált ige-igekötő szerkezettel, véleményem szerint arra világít rá, hogy ezekben a szerkezetekben a tagadószo magasabb pozícióban helyezkedik el, mint a kanonikus tagadott kijelentő mondatokban és a belső tagadás olvasattal rendelkező kérdő mondatokban. A (32) alatti példák egyrészt azt mutatják, hogy ez, szemben a kanonikus tagadott kijelentő mondatokban szereplő tagadószókkal (l. É. Kiss (2002)-t), a disztributív preverbális kvantorokat is megelőzheti, a (33) alattiak pedig azt, hogy a KT olvasatú tagadószo a magyar mondat topik mezőjének elemei között is előfordulhat, hasonlóan a mondatthatározói szerepű adverbiumokhoz, bár, amint (33c) illusztrálja, a legmagasabb topiknál nem lehet magasabban:

- (32) a. Nem legalább három gyerekek kellett meghívnia mindenkit?
 b. Nem legalább három gyerek olyan, hogy fellök mindenkit?¹⁴
- (33) a. Mari Jánossal nem az előadást nézte meg?
 b. Mari nem Jánossal az előadást nézte meg?
 c. *Nem Mari Jánossal az előadást nézte meg?

Azt a nézetet, hogy a tagadószt tartalmazó eldöntendő kérdő mondatok közül legalább az inverzió nélküli, és így kötelezően KT olvasatúakban a tagadószo a topik mezőben helyezkedik el (l. pl. a fenti (30Bii–iv) példákat), az is alátámasztja, hogy kiejtéskor itt a tagadószt hallhatóan nagyobb szünet követi, mint a kanonikus tagadott kijelentő mondatokban. Ez egybecseng É. Kiss (2002) azon megállapításával, hogy a magyar mondat topik és predikátum részei között kiejtésben szünet található.

¹⁴ Köszönöm a tanulmány egyik névtelen lektorának, hogy a (32a–b) példákat javasolta a cikkben eredetileg szereplő példák helyett. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy ilyen, modális kifejezést tartalmazó, ill. összetett mondatok sokkal elfogadhatóbbak, mint az olyanok, ahol a tagadószo és az azt követő disztributív kvantorkifejezés egyszerű mondatban található. A lehetséges magyarázatokra e helyütt nem áll módomban kitérni.

Azzal kapcsolatban, hogy az inverziót tartalmazó kérdő mondatok kiejtésében megfigyelhetők-e prozódiai különbségek aszerint, hogy a beszélő KT vagy BT interpretációt kódol a mondattal, mérések nélkül nem foglалhatunk állást. Amennyiben ezen mondatok kiejtésében is találnánk szignifikáns különbségeket, az egy fontos érvet szolgáltatna amellett, hogy a tagadószt minden külső tagadásként értelmezett mondatban a topik mezőbe pozicionáljuk.

Amint Surányi (2003) a (34) példa segítségével illusztrálja, kijelentő mondatokban is előfordul, hogy a tagadósztó inverzió nélküli igeekötős igit előz meg:

(34) Nem bement hozzájuk, hanem levelet küldött nekik.

(Surányi 2003: 114 13. láb.)

A szerző a fenti mondat „felső” pozíciójú tagadósztóvat a mondat predikátum-része legmagasabb funkcionális projekciójához adjungált pozícióban képzeli el (amely így elhelyezkedhet a szintén adjunktumnak tekintett preverbális kvantorkifejezésektől és topikoktól balra is), és úgy elemzi, mint amely a Horn (1985; 1989) által *metanyelvi tagadás*nak nevezett operációt fejezi ki (l. a 4. lábjegyzetet). Fontosnak tartom e helyütt hangsúlyozni, hogy annak ellenére, hogy a magyarban (más nyelvekhez hasonlóan, l. a 11. lábjegyzetet) a Horn által metanyelvi tagadásnak, mások által visszautasításnak (*denial*) nevezett beszédaktust kifejező kijelentő mondatok és a KT olvasattal bíró bizonyos eldöntendő kérdő mondatok formai jegyei között találunk hasonlóságokat, a KT olvasatú kérdő mondatok szemantikai/pragmatikai tulajdonságai nem vezethetők le a visszautasításként értelmezett, inverzió nélküli kijelentő mondatok formai és jelentéstani tulajdonságaiból. Egyrészt, amint a fentiekben láttuk, a KT olvasatot az inverziót tartalmazó -e nélküli, valamint -e partikulás kérdő mondatok esetében is megtaláljuk. Másrészt, a KT olvasatú kérdő mondatok semmi esetre sem arra kérdeznek rá, hogy a beszélő vissza akar-e utasítani egy korábbi, valamelyik lehetséges válasznak megfelelő megnyilatkozást.

A fentihez hasonló szerkezetű (35) mondat elemzésekor Surányi (2010) a tagadósztónak a propozíció-tagadás kifejezését tulajdonítja, de emellett egy „kontrasztív”-nak nevezett jelentésmozzanatot is rendel hozzá:¹⁵

(35) Nem elemailezte a cikket (hanem megírta a jelentést).

(Surányi 2010: 90 (26))

Véleményem szerint a fenti példában a kontrasztív interpretáció nem a tagadósztónak köszönhető, hanem annak, hogy az igei kifejezés fókuszálva van (prozódiai eszközökkel, hiszen az ige nem mozgatható fókuszpozícióba, l. É. Kiss (2002)-t és Kenesei (1998)-t). Így egy alternatívahalmazt vezet be (l. Rooth (1985)-t), amelynek tagjaival kontrasztba állítódik. Amennyiben feltesszük, hogy a fókusz egzisztenciális előfeltevést vezet be, azaz (35) előfeltevése az, hogy a mondat alanyának megfelelő személy csinált valami specifikus dolgot a kérdéses időpontban, akkor a mondat zárójel nélküli részéből nemcsak az következik, hogy az adott személy nem emailezte el a cikket, hanem az is, hogy más releváns dolgot csinált.

Hasonlóan, (35) kérdő mondati megfelelője esetén, amit (36) alatt találunk, feltehetjük, hogy fókuszált VP-vel van dolgunk, ami egzisztenciális előfeltevést vezet be:

¹⁵ „This adjunct use of negation does not simply express a negated proposition; its use is contrastive.” (Surányi 2010: 90)

(36) Nem emailezte a cikket?

Ez azt jelenti, hogy (36) kimondása valójában a következő kérdés feltevésével ekvivalens:

(37) (A releváns dolgok közül) nem az történt, hogy emailezte a cikket?

Hasonlítsuk össze most (36) és – a *sem* jelenlétének köszönhetően – egyértelműen BT olvasatú megfelelője, (38) interpretációját:

(38) Nem emailezte el a cikket sem?

(29) szerint (38) csak olyan kontextusokkal lehet kompatibilis, ahol az evidenciák, önmagukban tekintve, támogatják a 'Nem emailezte el a cikket' proposíció igazságát, de (36) olyanokkal is, amelyekben az evidenciák sem az előbbi, sem pedig az 'Emailezte a cikket' proposíció igazságát nem támogatják önmagukban. Képzeljünk el egy olyan kontextust, amely önmagában támogatja a 'Megírta a jelentést' alternatív proposíció igazságát. Egy ilyen kontextusban elhangozhat a (36) alatti kérdés, amennyiben a beszélő abból a feltételezésből indul ki, hogy a két alternatív pozitív proposíció nem lehet egyszerre igaz. Természetesen a beszélgetőtárs ebben a kontextusban is válaszolhat a *de* felelő partikulával a kérdésre, ami azt is jelenti, hogy a két alternatíva a valóságban nem zárja ki egymást.

A fentiek alapján a (30Bii)-höz és a (36)-hoz hasonló, inverzió nélküli, KT olvasatú kérdő mondatok esetében a negáció magasabb pozíciója magyarázható azzal, hogy ez valójában egy fölöttes, *Nem az történt, hogy...*, *Nem az a helyzet, hogy...* vagy *Nem az van, hogy...* alakú mátrixmondat maradéka (amelyben a *nem* ugyanakkor már belső tagadásként értelmezendő), és a kérdő mondat többi része a fenti főmondat alá beágyazott kijelentő mondatnak felel meg.¹⁶

Annak következtében, hogy a fentiek alapján megkülönböztetjük a tagadószó kétféle interpretációját, arra számítnak, hogy egy kérdő mondaton belül egyszerre is előfordulhatnak, amit például (39Bi–ii) illusztrál:¹⁷

(39) A: Úgy tudtam, hogy János konferencián van, de ott áll az autója a parkolóban.

B: i) Nem nem utazott el?

ii) Nem-e nem utazott el?

A következő pontban egy újabb tesztet javasolunk a külső és belső tagadás elkülönítésére, amely a *még* és a *már* adverbiumok előfordulásához kötődik.

¹⁶ Az inverzió nélküli tagadósós eldöntendő kérdő mondatok fenti parafrázisát (részletes indoklás nélkül) megtaláljuk Kálmán (2001: 101)-ben. A vonatkozó fejezet szerzője Trón Viktor.

¹⁷ Surányi (2003: 116) olyan kijelentő mondatokat elemez, amelyek az alábbihoz hasonlóan két tagadó partikulát tartalmaznak:

(i) Nem nem jött el, hanem meghalt.

(Surányi 2003: 116 15. lábj.)

A szerző a „felső” pozíciójú partikulának itt is a metanyelvi tagadás funkcióját tulajdonítja.

4.2.2. A még és a már adverbiumok

Tekintsük az alábbi kérdőmondat-sorozatokat, amelyek mindegyike az *alszik* folyamat-igét tartalmazza:¹⁸

- (40) a. Nem alszik Mari is/sem még?
 b. Még nem alszik Mari *is/sem?
 c. Nem alszik-e Mari is/*sem még?
 d. Még nem alszik-e Mari *is/*sem?
- (41) a. Nem alszik Mari is/sem már?
 b. Már nem alszik Mari *is/sem?
 c. Nem alszik-e Mari is/*sem már?
 d. Már nem alszik-e Mari *is/*sem?

A fenti mondatok jólformáltságát három tényező befolyásolja: i) a *még/már* határozószók helyzete (mondatkezdő vagy ige mögötti),¹⁹ ii) az *-e* partikula jelenléte, és iii) az *is/sem* partikulák jelenléte. Mivel az utóbbi két tényező összefüggéseiről már beszélünk, koncentráljunk a *még/már* adverbiumok helyzetére. (40a)–(41a) azt mutatja, hogy az *-e* nélküli kérdő mondatok mindkét olvasata kompatibilis az ige mögötti adverbiummal, (40b)–(41b) pedig azt, hogy ezeknek csak a BT olvasata kompatibilis a mondatkezdő helyzetű adverbiummal. Mivel az *-e*-s kérdő mondatoknak csak KT olvasatuk van, a (40c)–(41c) mondatok azt mutatják, hogy ezek az olvasatok megőrződnek a határozószó ige mögötti pozíciója esetén, de annak mondatkezdő pozíciója esetén már nem, ezért lesz (40d)–(41d) minden változata agrammatikus. Az a tény, hogy a (40b,d) és (41b,d) mondatoknak nem lehet KT olvasata, annak lehet a következménye, hogy a határozószót követő tagadósó kötelezően az előbbi hatókörébe kerül, a KT olvasat pedig csak abban az esetben állhat elő, ha a tagadósót nem dominálja semmilyen operátor a szerkezetben. Ezek az adatok szintén azt mutatják, hogy a KT olvasat a tagadósó egy „magasabb” pozíciójához köthető, mint a BT olvasat.

Az *alszik* ige helyett, amely egy olyan cselekvést/folyamatot jelöl, amelynek a kezdő és a végpontja is lehet a várakozásokhoz képest korai vagy késői, az állapotváltozást kifejező *megérkezik* ige jelentésében csak egy kitüntetett időpont van kódolva, az állapotváltozás időpontja. Azt, hogy az állapotváltozás időpontja korai, a *már* adverbium, azt pedig, hogy az állapotváltozás időpontja késői, a *még nem* szerkezet fejezi ki, amelyben a tagadósó ige- vagy VP-tagadást fejez ki (azaz jelentése a logikai tagadásnak felel meg). A fentiekre tekintettel nem várjuk, hogy a *még* adverbiumot tartalmazó szerkezeteknek legyen KT olvasata (hiszen a tagadósónak itt kötelezően propozíció-tagadás olvasata kell, hogy legyen), a *már*-t tartalmazó szerkezeteknek pedig BT olvasata. Az alábbi példák, ahol az *is* inkompatibilis a *még* adverbiumot tartalmazó változatokkal, a *sem* pedig a *már*-t tartalmazó változatokkal, igazolják a feltételezéseinket:

¹⁸ A jelen esetben külön kell hangsúlyoznunk, hogy főmondatokról beszélünk, mert a megfelelő beágyazott kérdő mondatokra vonatkozó jólformáltsági ítéletek eltérhetnek az alábbiaktól.

¹⁹ A (40a,c) és a (41a,c) mondatokra vonatkozó grammatikalitási ítéletek nem változnak meg, ha a mondatvégi *már/még* adverbiumokat közvetlenül ige utáni pozícióba helyezzük.

- (42) a. Nem érkezett meg Mari *is/sem még?
 b. Még nem érkezett meg Mari *is/sem?
 c. Nem érkezett-e meg Mari *is/*sem még?
 d. Még nem érkezett-e meg Mari *is/*sem?
- (43) a. Nem érkezett meg Mari is/*sem már?
 b. Már nem érkezett meg Mari *is/*sem?
 c. Nem érkezett-e meg Mari is/*sem már?
 d. Már nem érkezett-e meg Mari *is/*sem?

A következő pontban egy harmadik lehetőséget mutatunk be a KT és BT olvasatok elkülönítésére, amely a *vala*-indefinitek előfordulásához kötődik.

4.2.3. *Vala-indefinitek*

Szabolcsi (2002) mutat rá arra, hogy a *vala*-indefinitek (az angol *some*-indefinitekhez hasonlóan) nem kerülhetnek azonos tagmondatban megjelenő propozíció-tagadás hatókörébe, azaz a (44) alatti példa válaszában a *valaki* csak egy specifikus személyt jelölhet:

- (44) A: Milyen hibát követett el János?
 B: Nem értesített valakit. (Szabolcsi 2002: 220 (8))

Az alábbi példában a tagadószó és az indefinit kifejezés nem ugyanazon tagmondat összetevője, így a *valakit* specifikus és nonspecifikus olvasatot is kaphat:

- (45) Nem hiszem, hogy János értesített volna valakit. (Szabolcsi 2002: 220 (9))

Amint Gärtner–Gyuris (2012) rámutat, egy a (44B)-nek megfelelő kérdő mondatban a *valakit* egyaránt kaphat nonspecifikus és specifikus olvasatot is. Az indefinit kifejezés nonspecifikus olvasatának megfelelő parafrázist (46a), a specifikus olvasatának megfelelő átfogalmazást (46b) tartalmazza:

- (46) János nem hívott fel tegnap valakit?
 a. Nem volt olyan személy, akit János felhívott?
 b. János nem hívott fel tegnap egy bizonyos személyt?
 (Gärtner–Gyuris 2012: 401 (25))

Figyeljük meg azonban, hogy a specifikus/nonspecifikus olvasatok közötti megkülönböztetés nem esik egybe a KT/BT olvasatokkal. Amikor az indefinit kifejezés szándékolt olvasata nonspecifikus, akkor nem kerülhet propozíció-tagadás hatókörébe: ez akkor teljesül, ha a tagadószó nem propozíció-tagadást hanem külső tagadást fejez ki. A specifikus olvasattal rendelkező indefinit kifejezés hatóköre viszont eleve független a tagadószóétól, ezért ebben az esetben a tagadószó külső és belső tagadást egyaránt jelölhet. Tehát az adódó általánosítás az, hogy amennyiben egy *vala*-indefinitnek egy tagadószót tartalmazó eldöntendő kérdő mondatban nonspecifikus olvasata van/lehet, akkor a tagadószó külső tagadást jelöl. Az alábbi példák illusztrálják, hogy a *vala*-indefinitek mind az *is*-sel, mind a *sem*-mel kombinálhatóak egy mondaton belül:

- (47) a. János nem hívott fel tegnap is valakit?
 b. János nem hívott fel tegnap sem valakit?

A következő pontban néhány további megfigyelést teszünk a tagadósztót és az *-e* partikulát tartalmazó kérdő mondatok jelentéséről.

4.3. További megfigyelések a tagadósztót és *-e* kérdő partikulát tartalmazó kérdő mondatok jelentésével kapcsolatban

Tekintsük ismét az *-e* kérdő partikulát és a *nem* tagadósztót tartalmazó, (28) alatti kérdő mondatokat, amelyeket alább megisméltünk:

- (48) a. Nem utazott-e el János is?
 b. *Nem utazott-e el János sem?
 c. *János sem utazott-e el?

A (48a) és (48b,c) közötti grammatikalitási kontrasztot, vagyis azt, hogy az *-e* miért csak KT olvasattal kompatibilis, megkísérelhetjük megmagyarázni Simoncsics (2003) javaslatára alapozva. Utóbbi szerző szerint

„[a]mi az *-e* (<-é) kérdőpartikula etimológiáját illeti, nem kétséges, hogy ez az uráli **e*- tagadó igető maradványa, amelyről a szakma azt hitte, hogy kiveszett. Ez a tagadóige a megelőző állítással együtt alakítja ki az eldöntendő kérdést, amelynek szemantikai szerkezetét úgy szimbolizálhatjuk, hogy + ∨ – (szavakal: 'Igen vagy nem?'). Hasonló szerkezet más uráli nyelvekben is található, vö. a vogul *-a* kérdő partikulával [...]” (Simoncsics 2003: 240–241).²⁰

Az egyik magyarázati lehetőség a következő. Ha az *-e* kérdő partikulának egy olyan *M* kijelentő mondatba helyezése révén, amelynek propozicionális tartalma *p*, egy '*p* vagy $\neg p$ ' alakú választó kérdő mondatdal megegyező interpretációjú kérdő mondat jön létre, akkor a partikulának egy olyan *N* kijelentő mondatba való helyezése révén, amelynek propozicionális tartalma $\neg p$, és így egy *nem* tagadó partikulát is tartalmaz, egy ' $\neg p$ vagy $\neg\neg p$ ' alakú választó kérdő mondatdal megegyező interpretációjú kérdő mondat kell, hogy létrejöjjön. Mivel $\neg\neg p$ ekvivalens *p*-vel, a két választó kérdő mondat jelentése ekvivalens, tehát blokkolódik az a kérdő mondati alak, amelyben a *nem* logikai (belső) tagadást fejez ki. A *nem*-nek azonban ettől függetlenül áll rendelkezésre a kérdő mondatokban a KT olvasata. Ez azt jelenti, hogy ha egy *-e*-s kérdő mondatban egy *nem* tagadó partikula található, az a logikai (belső, propozíció-) tagadástól különböző interpretációt, vagyis a KT olvasatot fogja kifejezni. Szabolcsi (2015) (Simoncsicstól függetlenül) szintén amellett érvel, hogy az *-e* partikulás kérdő mondatok interpretációja megegyezik a '*p* vagy nem *p*' alakú választó kérdésekével.

A fenti magyarázattal kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy a mai magyar nyelvben a '*p* vagy nem *p*?' alakú választó és az *-e* partikulás kérdő mondatok a legtöbb konkrét szituációban nem cserélhetők fel egymással (Gyuris megj. alatt).

Az *-e* kérdő partikulát és tagadósztót tartalmazó kérdő mondatok interpretációjára vonatkozó fenti megkötések emlékeztetnek a kínai *A-nem-A* szerkezetű választó típusú kérdésekkel kapcsolatban megfigyeltre: Li–Thompson (1981: 532) szerint ezekben az *A* összetevő nem tartalmazhat tagadósztót. A párhuzamot az is erősíti,

²⁰ Az *-e* etimológiájával kapcsolatban Rédei (1986–1991) fogalmazza meg először, hogy az egy uráli tagadó partikulából származik, amely egy tagadó igévé alakult.

hogy a fenti szerzők szerint az *A-nem-A* szerkezetű kérdéseket csak neutrális kontextusban lehet használni, ahol a beszélőnek nincs várakozása azon propozíció igazságával kapcsolatban, amire rákérdez (Li–Thompson 1981: 550).

A BT olvasatú tagadószó és az *-e* kérdő partikula inkompatibilitásával kapcsolatban ugyanakkor fel kell hívnunk a figyelmet egy érdekes kivételre, amelyről eddig nem ejtettünk szót. A (49)–(50) alatti szövegrészek utolsó kérdő mondataiban ugyanis, amelyek a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSZ, Oravecz–Várad–Sass 2014; Oravecz–Sass–Várad 2015) származnak, és a tagadószt és az *-e* partikulát egyszerre tartalmazzák, a tagadószó a preferált értelmezésnek megfelelően a BT olvasatot kódolja, mivel a kérdő mondatok közül mindkettő egy tagadott propozíció ('Csakugyan nem olyan asszony, ...', 'Tényleg nem áldozat az, ...') igazságára kérdez rá:

- (49) Nem olyan asszony, amilyen ennek a családias fiúnak való – mondták az ismerősök, s mondtuk majdnem mi is az imént. De csakugyan nem olyan-e?
- (50) Mert Csáky Andrásnak igaza van: az áldozat kifejezés alatt mi eddig mindig azokról beszéltünk, akiket megfigyeltek, akiknek a magánéletében vájkáltak. De vajon tényleg nem áldozat-e az, akit zsarolás útján szerveztek be, akit zsarolással kényszerítettek arra – vagy akár veréssel ebben a konkrét esetben –, hogy együttműködjenek?

A kontraszt kedvéért mutatjuk be az (51)–(52) alatti szövegrészeket, ahol a kérdő mondatok pozitív propozíciók igazságára ('Hősnő volt Déryné', ill. 'Volt valami világvárosiasan nyílt és merész Ozora fekvésében') kérdeznek rá:

- (51) De az a Déryné eltűnt a Horváth-kertből, felröppent a szomszédos cukrászda cégtáblájára. Csakugyan túl cukros volt. Szobornak. Ez pedig itt igazi hősnő. De vajon nem az volt-e Déryné csakugyan?
- (52) De *nem* volt-e valóban valami világvárosiasan nyílt és merész Ozora fekvésében?

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a (49)–(50) példák azt mutatják, teljesen helytelen volt az a fenti megállapításunk, amely szerint *-e* partikulás kérdő mondatban a tagadószó nem fejezhet ki logikai/belső tagadást. A példák alaposabb szemügyre vétele után azonban egy fontos különbséget vehetünk észre a (49)–(50) alatti szövegek utolsó mondatai és a tanulmány eddigi összes olyan kérdő mondata között, amelyek egyaránt tartalmazzák a *nem* tagadószt és az *-e* kérdő partikulát. Ez a különbség abban áll, a (49)–(50) alatti mondatokban a *nem* tagadószó egy-egy adverbium (*csakugyan*, ill. *tényleg*) hatókörében található, míg az eddig vizsgált példák nem tartalmazzak egyéb operátor-kifejezést. Ez azt mutatja, hogy azt a szabályt, amely az *-e* partikulás kérdő mondatokban a *nem* tagadószó értelmezésére vonatkozik, pontosítanunk kell, mégpedig a következő módon:

- (53) A magyar *-e* kérdő partikulát és a *nem* tagadószt egyaránt tartalmazó kérdő mondatokban a tagadószó csak akkor fejezheti ki a KT olvasatot, ha nincs a mondatban olyan operátor-kifejezés (pl. adverbium), amely azt a felszínen k-vezérli.

Tekintettel arra, hogy a magyar mondat ige előtti tartományában az összetevők lineáris sorrendje megfelel a k-vezérlési viszonyoknak, (53)-ból következik, hogy a KT olvasatú tagadószt nem előzheti meg másik operátor. Mivel ebben a tartományban a felszíni struktúra k-vezérlési viszonyai határozzák meg a hatóköri viszonyokat, ez azt jelenti, hogy a KT olvasatú tagadószt nem kerülhet másik operátor hatókörébe. Ez a követelmény egybecseng azokkal a szakirodalmi javaslatokkal, amelyek a KT olvasatú tagadószt nem proposíció-szintű, hanem illokúciós (beszédaktus-) operátornak tekintik (l. pl. Krifka (2015; megj. alatt), szemben pl. Romero–Han (2004) elképzelésével), amelyek nem léphetnek interakcióba az előbbiekkal. A *nem* tagadósztónak a 4.2.2. pontban megfigyelt azon tulajdonsága, hogy a *még/már* határozószókat követve csak BT olvasatot kaphat, ugyanezt a jelenséget illusztrálta.²¹

5. Összefoglalás

Ebben a tanulmányban áttekintettük a tagadósztot tartalmazó eldöntendő kérdő mondatok interpretációjának néhány speciális kérdését. Ismertettük a Ladd (1981) által a megfelelő angol mondatokra bevezetett megkülönböztetés lényegét, amely szerint a kérdéses szerkezetekben a tagadószt ún. külső, ill. belső tagadást is jelölhet, valamint a legfontosabbakat azon morfoszintaktikai tesztek közül, amelyeket az irodalomban a kétféle olvasat elkülönítésére javasoltak. Ezt követően megvizsgáltuk a kétféle (-e partikulás, ill. partikula nélküli) magyar főmondati eldöntendő kérdő mondatok interpretációs tulajdonságait. Megállapítottuk, hogy míg az emelkedő-eső dallamú szerkezet mind a külső, mind pedig a belső tagadás olvasatokkal kompatibilis, az -e partikulát tartalmazó változat (alapesetben) csak az előbbivel. Végezetül bevezettünk néhány olyan morfoszintaktikai tesztet, amelyek segítségével a kétféle olvasat elkülöníthető egymástól a magyarban, és rámutattunk néhány további olyan grammatikai tulajdonságra, amelyek az egyes olvasatok elérhetőségét befolyásolják.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton kívánok köszönetet mondani a tanulmány két névtelen lektorának az első változathoz fűzött kritikai megjegyzéseikért. A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH támogatta, a K 115922 nyilvántartási számú támogatási szerződés alapján („A kérdő mondatok és (speciális) használataik nyelvtana és pragmatikája”).

Hivatkozások

- Büring, Daniel – Christine Gunlogson 2000. *Aren't Positive and Negative Polar Questions the Same?* Kézirat. UCLA, UCSC.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.

²¹ Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a (49)–(50) alatti példákkal szemben, ahol egy -e kérdősztos mondatban a tagadósztot megelőző adverbium a tagadószt BT olvasatát ki tudja kényszeríteni (amely az adverbium hiányában nem áll az -e-s kérdő mondatok rendelkezésére), a fenti (40d)–(41d) mondatokban a tagadósztot megelőző *még* és *már* adverbium miért nem tudja ugyanezt az olvasatot kikényszeríteni, későbbi kutatások tárgya lesz.

- É. Kiss, Katalin 2009. Negative quantifiers in Hungarian. In Marcel Den Dikken – Robert M. Vago (szerk.) *Approaches to Hungarian Volume 11: Papers from the 2007 New York Conference*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 65–94.
- Gärtner, Hans-Martin – Beáta Gyuris 2012. Pragmatic markers in Hungarian: Some introductory remarks. *Acta Linguistica Hungarica* 59/4:387–426.
- Groenendijk, Jeroen – Martin Stokhof 1984. *Studies on the Semantics of Questions and the Pragmatics of Answers*. Doktori értekezés. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Gyuris, Beáta megj. alatt. New perspectives on bias in polar questions: a study of Hungarian -e. *International Review of Pragmatics*.
- Hamblin, Charles L. 1973. Questions in Montague English. *Foundations of Language* 10/1:41–53.
- Horn, Laurence R. 1985. Metalinguistic negation and pragmatic ambiguity. *Language* 61/1:121–174.
- Horn, Laurence R. 1989. *A Natural History of Negation*. Chicago: Chicago University Press.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan 1*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 6). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kenesei, István 1998. Adjuncts and arguments in VP-focus in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45/1–2:61–88.
- Kenesei, István – Robert Michael Vago – Anna Fenyvesi 1998. *Hungarian*. London: Routledge.
- Kornai, András – László Kálmán 1988. Hungarian sentence intonation. In Harry van der Hulst – Norval Smith (szerk.) *Autosegmental Studies on Pitch Accent*. Dordrecht: Foris. 183–193.
- Krifka, Manfred megj. alatt. Negated polarity questions as denegations of assertions. In Chungmin Lee – Ferenc Kiefer – Manfred Krifka (szerk.) *Contrastiveness in Information Structure, Alternatives and Scalar Implicatures*. Berlin: Springer.
- Krifka, Manfred 2015. Bias in commitment space semantics: Declarative questions, negated questions, and question tags. *Semantics and Linguistic Theory* 25:328–345.
- Ladd, D. Robert 1981. A first look at the semantics and pragmatics of negative questions and tag questions. *Proceedings of Chicago Linguistic Society* 17:164–171.
- Ladd, D. Robert 1996. *Intonational Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Li, Charles N. – Sandra A. Thompson 1981. *Mandarin Chinese*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Oravecz Csaba – Sass Bálint – Váradi Tamás 2015. Mennyiségből minőséget. Nyelvtudományi kihívások és tanulságok az MNSz új változatának elkészítésében. In Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.) *MSZNY 2015. XI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: JATEPress. 109–121.
- Oravecz, Csaba – Tamás Váradi – Bálint Sass 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. *Proceedings of LREC 2014*. 1719–1723.

- Rédei, Károly (szerk.) 1986–1991. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Repp, Sophie 2006. ¬(A&B). Gapping, negation and speech act operators. *Research on Language and Computation* 4/4:397–423.
- Romero, Maribel – Chung-Hye Han 2004. On negative Yes/No questions. *Linguistics and Philosophy* 27/5:609–658.
- Rooth, Mats 1985. *Association With Focus*. Doktori értekezés. Amherst: University of Massachusetts.
- Sandt, Rob van der 1991. Denial. *Proceedings of Chicago Linguistic Society* 27:331–344.
- Simoncsics Péter 2003. Egy uráli párhuzamosság: a nyenyec költői dikció *ngey* (*ngæy*) töltőeleme és a magyar -É szintaktomorféma. *Nyelvtudományi Közlemények* 100:238–244.
- Sudo, Yasutada 2013. Biased polar questions in English and Japanese. In Daniel Gutzmann – Hans-Martin Gärtner (szerk.) *Beyond Expressives: Explorations in Use-Conditional Meaning*. Leiden: Brill. 277–297.
- Surányi, Balázs 2003. *Multiple Operator Movements in Hungarian*. Doktori értekezés. Utrecht: LOT.
- Surányi, Balázs 2010. *Freedom of Word Order and Domains for Movement: A Flexible Syntax of Hungarian*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest: MTA.
- Szabolcsi, Anna 2002. Hungarian disjunctions and positive polarity. In István Kenesei – Péter Siptár (szerk.) *Approaches to Hungarian 8. Papers from the Budapest Conference*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 217–239.
- Szabolcsi, Anna 2015. What do quantifier particles do? *Linguistics and Philosophy* 38/2:159–204.
- Varga László 1994. A hanglejtés. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 468–549.

A szerzőről

Gyuris Beáta az MTA Nyelvtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a formális szemantika és a pragmatika. Kutatásai az információs szerkezet, a kvantorhatókör, a prozódia, a pragmatikai jelölők, valamint a mondatfajták és az általuk kifejezett beszédaktusok interakcióit vizsgálják. *The Semantics of the Contrastive Topic in Hungarian* címmel monográfiát jelentetett meg, szerzőtársakkal közösen pedig egyetemi tankönyvet *Formális szemantika* címmel.
Elérhetősége: gyuris.beata@nytud.mta.hu